

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я
У СЕРЕДНІ ВІКИ ТА НОВИЙ ЧАС**

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 29 вересня 2017 р.)

Хотин
2017

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»
(протокол №3 від 16.10.2017р.)

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В. директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Ільків М.В. к.і.н., директор Чернівецької філії «ОАСУ» ІА НАНУ,
м. Чернівці
Шаласва І.А. заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Немічева Т.В. учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Сандуляк В.О. завідувач науково-дослідним відділом
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей.

X852 **Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та Новий час** / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – 133 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я4

ЗМІСТ

1. Сандуляк Віктор БУДІВНИЦТВО ТУРЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ХОТИН НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ. ОГЛЯД ПЕРЕДУМОВ	5
2. Буйновська Єлизавета ХОТИН У ТУРЕЦЬКОМУ ОПИСІ	15
3. Позняков Денис ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО- АДМІНІСТРАТИВНИХ ОБ'ЄКТІВ ХОТИНА ТА ФОРТЕЦІ ЗА РУКОПИСНИМИ ПЛАНАМИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	20
4. Будзан Дмитро О.С. АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ «НАРИСИ ДНІСТРА», ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ХОТИНЩИНИ	40
5. Буйновська Єлизавета, Ільків Микола, Калініченко Віталій ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИ- ТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2017 р.	44
6. Пивоваров Сергій, Ільків Микола МАТЕРІАЛИ ПРО ХОТИНСЬКУ ФОРТЕЦЮ НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙ- СЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768-1774 рр. У ЖУРНАЛІ ГЕНЕРАЛА П.М. КРЕЧЕТНІКОВА	54
7. Балух Олексій БУКОВИНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС МОЛДАВСЬКИХ ПОХОДІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1650-1653 РР.)	60
8. Ільків Марія ТВОРЧІСТЬ ХУДОЖНИКІВ ХОТИНЩИНИ У КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ	69
9. Остафійчук Олександр, Руснак Олександр ДІЯЛЬНІСТЬ РУМУНСЬКОЇ ТАЄМНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ НА ХОТИНЩИНІ (ПОЧАТОК 1920-Х РР.)	78
10. Пагор Валентин КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТОГРАФІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХVІІІ СТ.)	82

для цього на березі Дністра великий караван – сарай, навіси для торговців, конюшні для коней. Там було 50 корчм в яких проживали музиканти-поляки та красиві дівчата. Охороняли порядок двадцять яничар. Ярмарки відбувались сім разів на рік. Нині доходи від хотинського оброку, як і від ярмарки йдуть місцевому правителю. Далі автор розповідає про розмаїття товарів, які продавались – польське сукно, шуби з лисиці, соболя, видри та куниці. Чай, янтар, імбир, гвоздика та мускатний горіх були у великій кількості та досить дешевими. Далі він зазначає, що навіть рекомендував Османській імперії звернути увагу на ці товари, які можна вивозити до Константинополя.

Подальша розповідь стосується клімату та розмаїття фруктових садів в Хотині. Зокрема – про особливий вид слив, суниць та малини, які навіть експортуються у Константинополь. Вражає його також кількість вирощеної пшениці, яка зберігається у снопах роками та не гниє.

Джерела та література:

1. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине (пер. М. Губоглу)//Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том 1. М. Институт Востоковедения.1964.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turk1740/pred.htm> - Заг. з екрану.

Позняков Денис
(м. Хотин)

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИХ ОБ'ЄКТІВ ХОТИНА ТА ФОРТЕЦІ ЗА РУКОПИСНИМИ ПЛАНАМИ XVIII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена найменш дослідженому аспекту з історії Хотина та Хотинської фортеці – військовим, адміністративним, цивільним та культовим об'єктам, які були споруджені в часи існування Хотинської нахії. Автором ідентифіковано, локалізовано, за допомогою аналізу картографічних, іконографічних джерел на сучасній топографічній карті, інфраструктурні об'єкти на території сучасного м. Хотина.

Ключові слова: Хотин, Хотинський замок, Нова бастионна фортеця, старе місто, нове місто, форштадт, ретраншемент, Хотинська нахія, Якоб ван дер Шлей.

Картографічні джерела Хотина та Хотинської фортеці в науковій літературі досліджені недостатньо, зокрема, період турецького панування 1711-1807 рр. Саме в цей час Хотин стає центром військово-адміністративної одиниці Османської імперії – Хотинської нахії. Дана територія займала знану частину Чернівецької області та частину сучасних північних районів Республіки Молдови.

Турки обрали саме цей регіон з декількох причин. Основною з них було те, що ця земля знаходилась на фронті (прикордонні) трьох держав: Московії, Речі Посполитої та Молдовського князівства. Останнє державне утворення було безпосередньо у васальній залежності від османів. Прямий контроль над цим регіоном посилив би позиції Османської імперії у Східній Європі, які похитнулись після підписання Карловицького договору 1699 року. В цей час ваги у міжнародних справах Центрально-Східної Європи починає набирати Московія. Вона крок за кроком робить зусилля для планомірного послаблення Речі Посполитої, намагається отримати вихід до Чорного моря. Кордони Московії з османами, крім Північного Причорномор'я починають сходитись по течії річки Дністер.

Крім того османами був врахований досвід війн XVII століття, коли Хотин був воротами вторгнень польських військ у боротьбі за Молдовське князівство (Хотинські битви 1621 та 1673 рр.). Сама Молдова була ненадійним васалом, яка постійно намагалась грати на протиріччях османів, поляків та московитів.

Слід відзначити, що у XVIII столітті османи відчайдушно намагаються зберегти свої позиції у Європі. Вони переходять від політики завоювань до політики консервації, укріплення кордонів. І одним із таких кроків і стає будівництво Нової фортеці навколо стін старого Хотинського замку.

Даний факт не залишився поза увагою європейської політики, особливо Московії, монархії Габсбургів, Речі Посполитої, Франції. Поступово починають з'являтися рукописні плани Нової бастионної фортеці: від найпростіших схематичних – до деталізованих у найменших дрібницях.

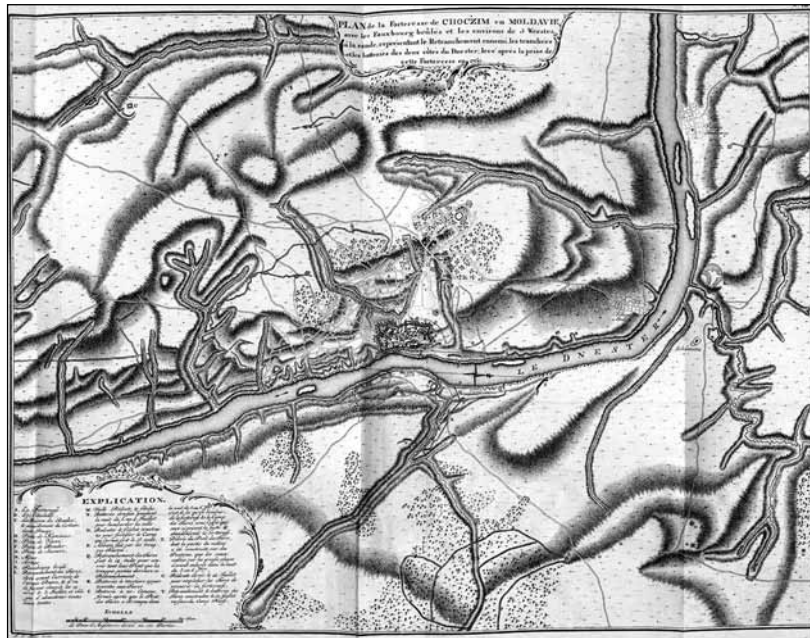
Автору вдалося віднайти велику кількість картографічних джерел XVIII століття. Проте лише при їхньому порівняльному аналізі та розгляді додаткових іконографічних джерел можна в повній мірі провести ідентифікацію військово-адміністративної та цивільної інфраструктури Хотина та Хотинської фортеці. Перед автором постала потреба визначитись, яке з картографічне джерело буде взято за основу. Найбільш об'ємним за масивом інформації виявилась збірка топографічних карт й планів під умовною назвою «Війна між Росією і Туреччиною 1769 р.» / «Guerre entre la Russie et la Turquie 1769» Якоба ван дер Шлея (далі Збірка). Об'єкти, які були відзначенні у Збірці, але не відзначенні її автором вдалося з'ясувати за допомогою інших джерел. Дана Збірка зберігається в Бібліотеці Арсеналу в Парижі. Згідно поданої інформації в описі джерела на електронному ресурсі, Збірка була видана в 1769 році та перевидана у 1830. Вона детально описує бойові операції під Хотином російської армії у 1769 році та складається з 9-ти окремих карт. Дві з них під порядковим номером VI. План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. / «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769» та VIII. План фортеці Хотин у Молдавії, зі спаленими передмістями та околицями до 3 верст навколо, \...\ знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. «Plan de la Forteresse de Choczim

en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769» дають можливість встановити транспортно-логістичну та військово-адміністративну інфраструктуру Хотина та Нової фортеці.

Про автора даної Збірки Якоба ван дер Шлея відомо надзвичайно мало. Гравюрист, художник. Народився в Амстердамі 26 липня 1715 році. Був учнем відомого французького гравюриста Бернарда Пікарта, стиль гравірування якого намагався у своїх роботах продовжити. На жаль відомостей про перебування Якоба ван дер Шлея у Хотині віднайти не вдалося. Однак аналізуючи Збірку, поданий ландшафт місцевості бойових дій, деталізацію військово-адміністративної інфраструктури можна певною мірою стверджувати, що її автор безпосередньо перебував при російській армії Голіцина у 1769 року та мав доступ до документів військового характеру, планів місцевості російського командування про це свідчить те, що автор знав як використовувались споруди фортеці турками і після її захоплення росіянами. Варто припустити, що при створенні Збірки працювала ціла команда, інженерів, креслярів, художників, гравюристів, оскільки вона вражає своєю якістю виконання та деталізацією.

Експлікація пропонованих для розгляду карт виконана французькою мовою. Карта під номером VIII. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769» (далі Карта VIII [3, С. 11] більше зосереджується на бойових операціях російської та османської армії з квітня по серпень 1769 року та проведенні ворогуючими сторонами фортифікаційних робіт на підступах до Хотина та Нової фортеці. Карта під номером VI. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769» (далі Карта VI) [3, С. 9] зосереджує увагу на деталізації інфраструктури самої фортеці.

Карта VIII (рис.1) відзначена орієнтація за сторонами світу «Південь-Північ». Масштабування карти представлено в одиниці виміру відстані «туазах» (toises) в нижньому лівому кутку. Карта дає чітке уявлення про транспортно-логістичну інфраструктуру, фортифікації місцевості навколо Хотина та його околиць.

*Рис. 1 Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brulee et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dniester; leve apres la prise de cette Forteresse en 1769
Якоба ван дер Шлея*

Фактично місто то його околиці турками було перетворено на укріплений район, «серцем» якого стала Нова бастионна фортеця. Місто мало розгалужену систему доріг, які на карті відзначенні двома типами позначок: тип перший формується за допомогою двох паралелей, що складаються з крапок, другий – це дві паралелі, одна з яких крапки інша суцільна лінія. Очевидно автор свідомо робив таке розділення. Перший тип ймовірно позначає шляхи в межах міста та передмістя. Другий тип за межами житлових кварталів. Таким чином автор намагався показати межі міста або якість дорожнього покриття. Частина сучасних доріг міста співпадає з дорогами на карті, а частина вулиць Старого міста по даний час зберегла стару турецьку бруківку. Ван дер Шлей не ви-

окремлює міську забудову навколо фортеці, проте з розгалуженої мережі шляхів можна зробити висновок, що вони слугували деякою мірою межами кварталів. Про це свідчить позначка «К» на карті, якою представлено місто, що було спалене під час бойових дій (Fauxbourg brule). Крім того про існування міста навколо фортеці свідчить картографічне джерело «План австро-польсько-турецького кордону / ERRLAEBUNG DER GRANZ...», що датується 1772 роком (рис. 2). Згідно даного плану місто Хотин складається з двох частин Старе місто (Alte vor Stadt) та Нове місто (Neue vor Stadt). Старе місто розташовується на захід, Нове на південний-захід від фортеці. [4]

Рис. 2 План австро-польсько-турецького кордону / ERRLAEBUNG DER GRANZ...

За Картою VIII можна відслідкувати внутрішню просторову забудову бастионної фортеці. Проте на цьому ми зупинимось дещо нижче при розгляді карти під номером VI, яка детальніше її зображає. Згідно експлікації джерела фортеця мала четверо воріт: Кам'янецькі (D. Porte de Kaminiac), Яські (E. Porte de Yassi), Бендерські (F. Porte de Bender), Потайні (G. Porte de Secours) або запасні, для втечі. Кам'янецькі воро-

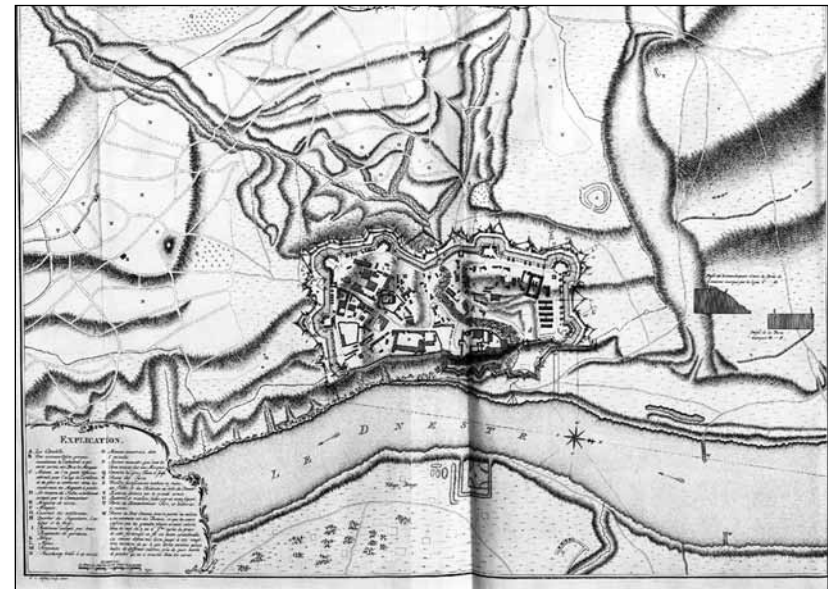
та знаходяться в північно-східній частині фортеці та виходять до Дністра. Яські розташувались у західному секторі між двома бастіонами. Бендерські у південній частині фортеці. Потайні у південно-східному секторі оборонних споруд. З Бендерських воріт розпочинається шлях – напрямком на Бендери. З Кам'янецьких воріт лежить найкоротший шлях вздовж берега Дністра на Атаки (Village Ataki). З Яських воріт шлях відсутній, проте на карті під номером VI він присутній. Примітно те, що ван дер Шлей використовує російську термінологію позначення воріт фортеці, а не турецьку. Це ще раз підтверджує, що він мав доступ до російських документів, інженерних планів, та карт місцевості. Згідно плану фортеця має розгалужену систему мінних галерей ймовірно на найбільш небезпечних напрямках батареїної артилерійської дуелі (H. Mines).

З півдня та заходу місто оточене укріпленнями, які відмічені позначкою «L» - турецький ретраншемент (Retranchement des Turcs...). На карті чітко видно, що його контури збігаються з рель'єфом яру, який розташовується на південь та південний-захід від фортеці. Основна частина міської забудови («K») також оточені укріпленнями, ймовірно частотолком (в експлікації не відзначанні, але на карті представлені лінією, що формується послідовністю крапок). З північного-заходу та сходу (лівий берег Дністра, поблизу с. Брага) фортеця прикривалась редутом та флешами («M». Vieille Redoute and fleche). Турецький міст («T». Pont des Turcs) слугував переправою. Для її прикриття від ворога, позад мосту на домінуючій висоті, турки збудували додаткові укріплення у вигляді ретраншемента («Q». Retranchement des Turcs). Розгалужена система доріг представлена на плані свідчить про те, що дороги мали як цивільне так і військове значення, оскільки надавали можливість османам перекидати війська за потреби до тих ділянок збудованих ретраншементів, де була найбільша небезпека прориву оборони.

На північний-захід від фортеці за межами частотолку розташовуються окремі квартали, які вочевидь формували передмістя Хотина – Румлу. Дані, які підтверджують, що це Румла можна віднайти в картографічному джерелі, яке зберігається в Національній бібліотеці Франції – «Attaque de Chotim» (рис.4) датований 1769 роком, на якому саме на північний-захід від Нової фортеці під позначкою «2» розташовується населений пункт Румла. [2]

За самим передмістям відзначена цікава позначка у вигляді неправильної п'ятикутної зірки. Ймовірно це споруда також оборонного призначення, яка прикривала Хотина та фортецю з північного-заходу. На жаль в легенді карти вона не згадується. Однак можна припустити, що це був невеликий бастіонний форт на підступах до фортеці.

З даного плану можна зробити висновок, що фактично Хотин турками був перетворений у 1769 році на місто-фортецю, яка мала три лінії оборони. Перша, формувалась з системи ретраншементів, що оточували Хотин на певній відстані від нього. Друга, яка безпосередньо прикривала саме місто (характер природи її фортифікації встановити згідно даного плану неможливо). І третя, власне сама Нова бастіонна фортеця з її оборонними спорудами.

*Рис. 3 Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769
Якоба ван дер Шлей*

Карта VI Збірки деталізує наявну в 1769 році адміністративно-військову та цивільну інфраструктуру в переважній більшості самої фор-

теці, частково міста. Масштабування в «туазах» (toises). Орієнтування теж саме, що і на попередній карті. Обриси валів фортеці, розміщення бастионів, локація в'їзних брам, розташування замку, їх форми відповідає сучасним. (рис. 3)

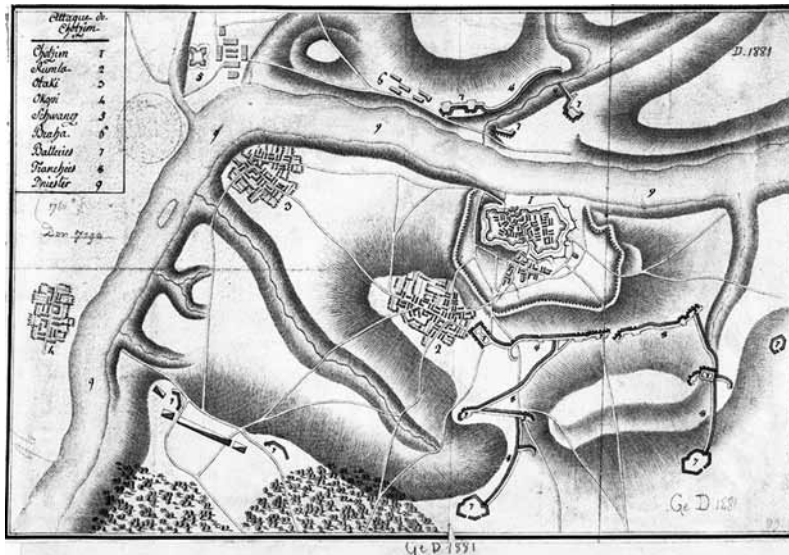

Рис. 4 План «Attaque de Chotim» з Національної бібліотеки Франції

Для зручності аналізу карти автор пропонує умовно розділити фортецю на дві частини: південну (від замку і до Бендерських воріт) та північну з умовною межею поділу, яким є струмок що протікає по території.

Отже, розпочнемо з південної. Згідно поданої експлікації в середині молдовського замку (A. La Citadelle), на території теперішнього комендантського палацу і в його підвалах знаходились склади з порохом, різноманітним артилерійським спорядженням та припасами (C. Maison ou l'on garde differens attirails pour l'usage de l'artillerie et du genie end contenant dans les souterrains un Magazin a poudre). Крім того, в замку розміщувалась старовина православна (грецька) церква, яка турками використовувалась як мечеть (B. Une ancienne Eglise grecque maintenant la Cathedrale et qui avoit servie aux Turcs de Masquie).

Далі вище замку на південь знаходиться будинок паші, який після окупації фортеці, використовувався російським комендантом (D. La maison du Pacha, actuellement occupie par le Commandant). Будинок сформований з трьох окремих споруд, що формують по периметру прямокутник, який має три входи/виходи і великий внутрішній двір. За будинком паші (також на південь) зображена турецька лазня (R. Bains des Turcs). Варто відзначити, що згідно легенди на плані їх три – одна в фортеці, дві за її межами безпосередньо в самому місті (на плані їх можна локалізувати на півдні від Бендерських воріт).

З права від Бендерських воріт автор розміщує два комплекси казарм артилеристів, що складаються з прямокутних та квадратних споруд (кожна з казарм має їх по 6). (G. Casernes des artilleristes). При детальному розгляді казарм артилеристів помітно, що вони згруповані штрих пунктирною лінією від Бендерських воріт на схід майже до Потаїних, яка включає до комплексу казарм ще один трапецеподібний об'єкт, що міг мати значення як артилерійського доку для зберігання або ремонту гармат, лафетів.

Через дорогу на захід від казарм артилеристів, графічно відтворенні обриси трьох складів з продовольством (E. Magazin de vivres). Нижче них поки що не ідентифіковані споруди. За ними мечеть квадратної форми (F. Mosqui), яка відокремлюється від внутрішнього простору фортеці огорожею. Огорожа має два входи/виходи крізь, які можна було потрапити на території самої мечеті. Один з них знаходиться з північно-західного боку, інший зі сходу. Згідно плану вхід у мечеть розміщувався з півдня. З західного боку мечеті проглядається добудова. Сьогодні там знаходяться руїни мінарету. Також на захід від фортеці розташовується об'єкт, який заслуговує уваги – стародавній грецький (православний) монастир, перетворений турками на мечеть (P. Ancient monastere grec. don't lesTurcs avoient fait uneMosquie). Це сучасна Миколаївська церква.

На схід від мечеті, одразу біля огорожі відзначено літерою M. «Fontaines». Це умовне позначення можна трактувати по різному: фонтани, криниці, резервуари для збирання чи зберігання води та чешми. Їх на карті можна локалізувати 7. З них три в фортеці: поблизу Потаїної брами, мечеті та північний захід від замку. Найбільш вірогідно що це були класичні турецькі чешми (cesma), будівництво, яких було

поширене в даній місцевості в османські часи. Одна з них по сьогодні збереглась в Хотині. Їхнє будівництво передбачало прокладання значної кількості підземних водопроводів від витоків джерел до місць призначення враховуючи природний ландшафт місцевості. А оскільки на карті чітко видно, що місто Хотин мало терасовий характер зі значним перепадом місцевості в бік Дністра та враховуючи те, що на карті є струмки та джерела найбільш вірогідним є, що більшість «Fontaines» були чешмама. В експлікації не відмічені, але позначені кам'яні сходи (частково збереглися), що ведуть до мосту.

Найбільш складним сектором для ідентифікації споруд за даним планом являє північна частина фортеці, оскільки можна визначити лише два типи споруд. Перший тип - будівлі зайняті двома полками, які були направленні в гарнізон (I. Batimens occupies par deux Regimens de garnison). Тобто ідентифікувати ці споруди як казарми згідно плану не видається можливості, оскільки османи могли їх використовувати за іншим призначенням. Крім того значна частина споруд з позначкою «I» розташовується і в південній частині фортеці. Другий тип відзначений як квартири для інженерів, майстерня та кузня (H. Quartier des Ingenieurs, l'atelier et la forge). Мало б бути три об'єкти, проте позначено лише один – на північ від замку. Під квартири для інженерів та інженерні майстерні він не може підпадати, власне по причині своїх малих розмірів. Найбільш вірогідно, що там знаходилася кузня.

З Яської брами до Кам'янецької веде дорога, яка повністю відповідає контурам сучасної на території Заповідника. Також варто відзначити, що головний шлях фортеці, який розпочинається від Бендерської брами і закінчується біля В'їздної башти замку, вірізняється від сучасного. Біля Бендерської брами на карті дорога не робить звивини маєже під кутом 90 градусів, яка є сьогодні, а зміщується більш ліворуч. Міст, його опори, що з'єднують замок з фортецею сьогодні на плані відсутні. Дорога проходить по під сучасним мостом та заходить повертаючи в В'їзду башту замку зі сходу. За межами фортеці розташовуються три кладовища грецьке (православне), турецьке, єврейське (Q. Cimetiere des Grecs, Turcs, Juifs).

Турецька фортеця має 18 контрмінних галерей (L. Mines) на найбільш небезпечних ділянках-підступах. На стіни фортеці ведуть 6 виходів (K. Sorties).

Для більш повної ідентифікації інфраструктурних об'єктів Збірку необхідно доповнити інформацією, яку автор віднайшов з інших картографічних та іконографічних джерел. Зокрема точна російськомовна копія плану Якоба ван дер Шлея, яка на сто відсотків співпадає з франкомовною, але містить дещо більше умовних позначень об'єктів: «План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года». [1., С.16]

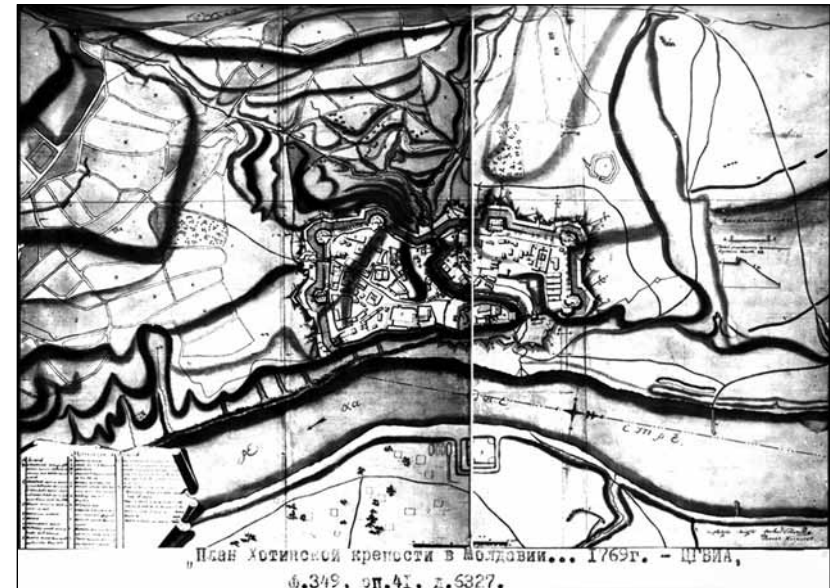

Рис. 5 План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года

«План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года» (рис. 5) має однакові умовні позначення латинськими літерами, що і карта «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769», а російська експлікація тотожна французькій. Ось її експлікація: А. Замок; В. Старинная греческая церковь которая турками употреблялась мечетью опять городовая российская церковь; С. Магазины всякими артиллерийскими инженерными припасами... пороховые погреба...; D. Бывший башенской... комендантский дом; Е. Провиантные магазины;

Ф. Мечеть; G. Артилерийные казармы; Н. Инженерной команды квартиры...деловой дворь и кузница; I. Строеение занятое двумя полками которые определенные в гарнизонь; К. Сортии или выход; L. Мины под...; М.Фонтаны; N. Форштатъ выжженой апреля 19 дня 1769 года; O. Оставшие послъ пожару строеения; P. Бывший греческий монастырь употреблен турками мечетью; Q. Кладбища греческое, турецкое, жydовское; R. Турецкие бани; S. Старинное развалившыя укрепление... за Днестром редут; T. Батареи деланные ... армией; U. Батареи траншеи деланные оть...; V. Часть турецкого ретраншементу пушечные батареи; W. Часть оставшего неприятельского моста средина которого была наведена напантонахъ.

Так під позначкою Н. Инженерной команды квартиры...деловой дворь и кузница на схід від Яської башти, по обидва боки доріг присутні два комплекси споруд об'єднаних лініями – ймовірно «деловой дворь» (французький аналог «майстерні» з плану ван дер Шлея). Також під північним фасадом валів фортеці прослідковується 5 однотипних споруд найсхідніша з яких відзначена як «Н». Очевидно це і є квартира інженерів. Російська карта ідентифікує ще одне кладовище на південь від фортеці.

План значно розширює кількість чешме. Дві з них знаходяться на південь від фортеці при витоках струмків, ще дві на захід від південно-західного бастиону та дві поблизу замку біля струмка, що розділяє фортецю навпіл. Російська карта ідентифікує ще одну турецьку лазню, яка знаходилась на північний-схід від мечеті («Р»). Крім того дане джерело в комплексному розгляді з «ПРОСПЕКТЪ ХАТИНСКОЙ КРЕПОСТИ лежащей на реке днестре въ какомъ она состояни находится по взятъе оть турокъ российской императорской армии то есть от 1769 года» (далі Проспект 1769 року) (рис.6) дає можливість уточнити деякі позиції по мечеті в середині фортеці (об'єкт «F»). [1., С.18] Існує три варіанти Проспекту 1769 року, які не відрізняються між собою експлікацією, зображенням фортечних споруд. Однак різняться своєю назвою та певною мірою деталізацією. «План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года» вказує на те, що зі сходу мечеті є прибудова, яка аналогічна прибудові з заходу (мінарету). Однак Проспект надає уточнюючу інформацію, що там знаходилась ще один вхід/вихід. Отже згідно встановленої інформації мечеть мала два входи/виходи: зі сходу та півдня.

Проспект 1769 року та «План о дальней ситуацией Хотинской крепости 1769 года» [1., С.15] (рис. 7) надає можливість ідентифікувати, на карті VI ван дер Шлея ще дві споруди.

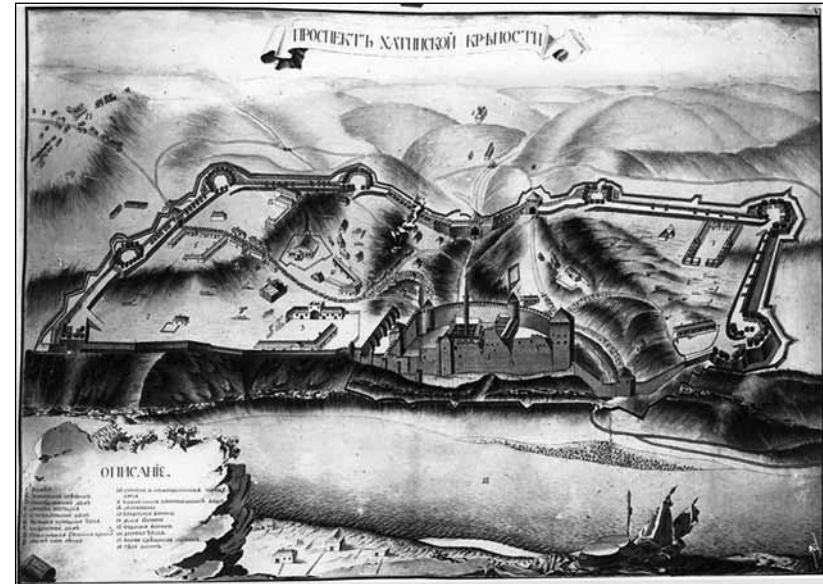

Рис. 6 ПРОСПЕКТЪ ХАТИНСКОЙ КРЕПОСТИ лежащей на реке Днестре въ какомъ она состояни находится по взятъе оть турокъ российской императорской армии то есть от 1769 года

В експлікації під номером «10» Проспекту 1769 року знаходиться підпис «Аптека и комендантская канцелярия». Аналогічний підпис під позначкою «S» знаходимо і в «План о дальней ситуацией Хотинской крепости 1769 года». На Карті VI ван дер Шлея на північний-схід від мечеті, де за згаданими джерелами розташовуються «Аптека и комендантская канцелярия», знаходяться будівлі зайняті двома полком, які були направленні в гарнізон (I. Batimens occupies par deux Regimens de garnison). Отже, дійсно російські військові в 1769 році переобладнали ряд османських будівель під казарми, оскільки форштати міста були дуже сильно поруйновані та розоренні бойовими діями і росіяни відчували брак зимових квартир. Це підтверджує велика кількість позначок «I» на Карті VI.

Наступне картографічне джерело, яке датується 1769 року – «План Хотинской крепости с показанием... 1769 года» [1., ст.17] (рис.8) локалізує на південний-схід від Бендерської брами «лазареть» під позначкою «М». Згідно плану даний об'єкт займав дві споруди доволі значних розмірів. У тому ж напрямку від Бендерських воріт за кладовищем (Р) на плані можна побачити ще один водний об'єкт: фонтан (К), який не відзначений на жодній попередньо розглянутій карті. Загалом експлікація даного джерела повністю відповідає описам попередніх планів.

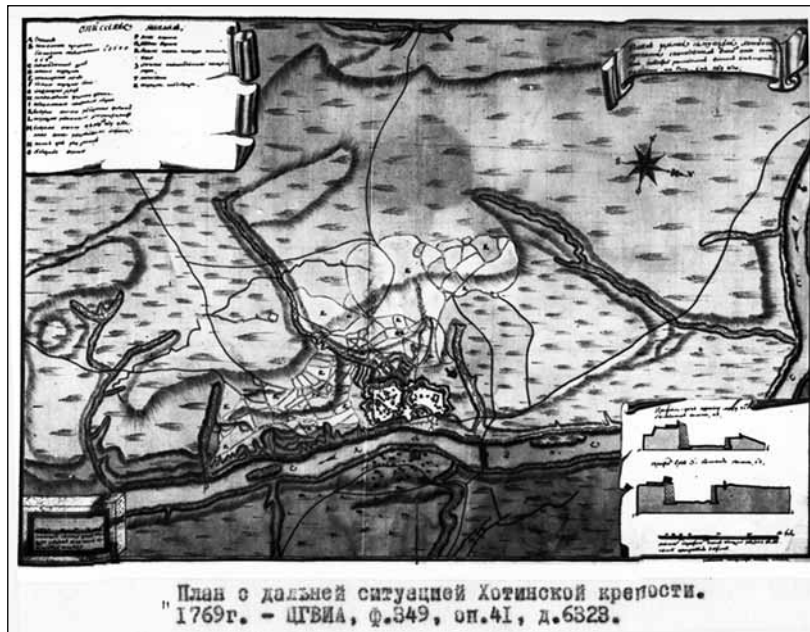

Рис. 7 План о дальней ситуации Хотинской крепости 1769 года

Привертає увагу на всіх розглянутих картографічних та іконаграфічних джерелах споруда в північно-західній частині фортеці. Вона складається з двох симетричних об'єктів, що формують видовжений прямокутник, з внутрішнім двором по середині. На карті VI та «План Хотинской крепости в Молдавии...1769 года» вона представлена як «I. Строение занятое двумя полками которые определенные в гарни-

зонь», але оскільки багато споруд росіянами були переобладнані в казарми, об'єкт міг мати й інше призначення. Єдине джерело де згадана споруда не фігурує як казарма – це все той же Проспект 1769 року. Під позначкою «7» в експлікації бачимо «Инженерной домъ». Також на карті VI, «План Хотинской крепости в Молдавии...1769 года» споруда виглядає ідентично, а на Проспекті та «План Хотинской крепости с показанием... 1769 года» східна її частина відсутня (знищена або розібрана). Але знову ж, яке було призначення споруди в турецький час встановити поки, що ми не можемо.

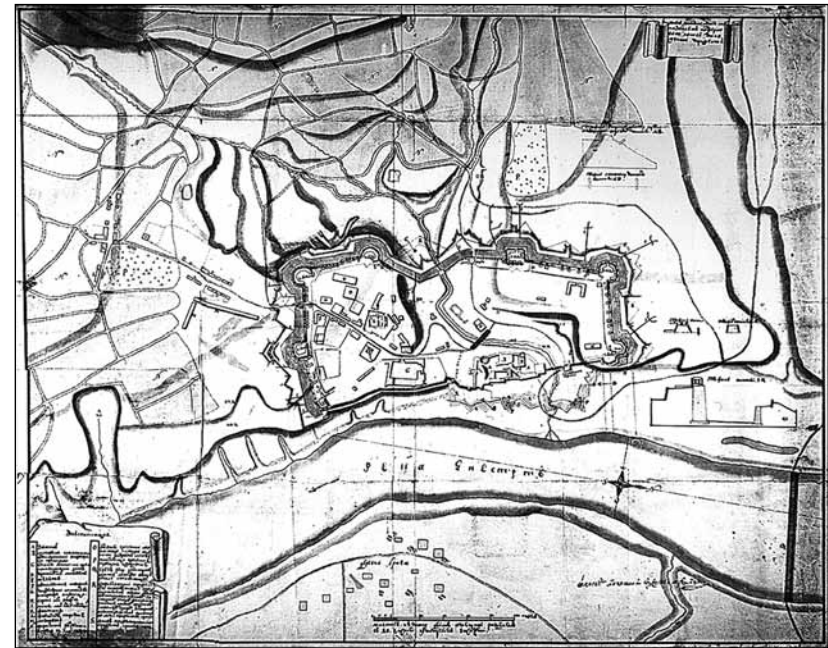

Рис. 8 План Хотинской крепости с показанием... 1769 года

Згідно розглянутих джерел ми поки, що чітко не ідентифікували казарми, де б міг розміститись османський гарнізон. Необхідно звернутись до більш ранніх картографічних джерел, що є у розпорядженні, а саме: «План главной Хотинской крепости в Молдаве». 19 августа 1739 г., [1., С.13] (рис.9) «План Хотинской крепости с минами... подвод для подрывания...». Октябрь-ноябрь 1739 г. [1., С.14] (рис. 10).

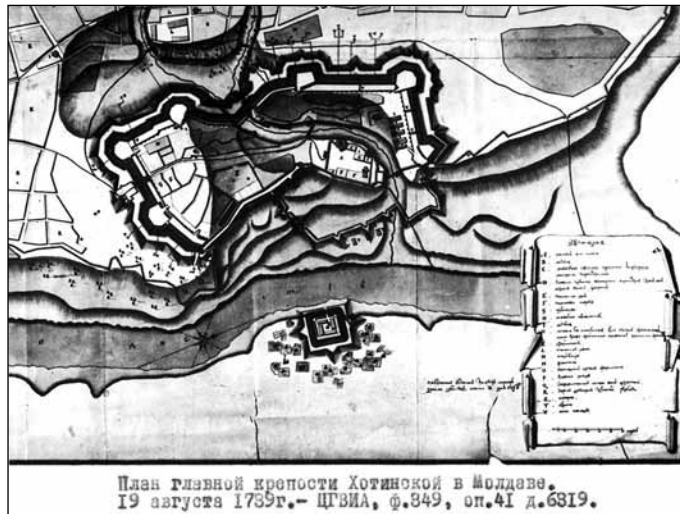

Рис. 9 План главной Хотинской крепости в Молдаве. 19 августа 1739 г.

Рис. 10 План Хотинской крепости с минами... подвод для подрывания... Октябрь-ноябрь 1739 г.

На обох запропонованих планах на північ від замку розташовується 5-6 однотипних споруд, одну з яких нам вдалось ідентифікувати як квартира для інженерної команди. В описі «План главной Хотинской крепости в Молдаве». 19 августа 1739 г., під відміткою «S» значиться – казарми. На Карті VI ідентичні споруди розташовуються на тому ж місці. Експлікація цього ж джерела містить інформацію про розташування під умовним позначенням «L» «пашинських будинків» на захід від фортеці, неподалік сучасної Миколаївської церкви. Але в фортеці є окрема позначка «E» для позначення «пашейного дома». Це може пояснюватись, що «пашейный домъ» («E») слугував «робочим місцем» турецького чиновника, а «пашейные дома» (L) слугували замиськими резиденціями (житлом) турецької знаті.

Два розглянутих плани підтверджують наявність ще однієї мечеті в північно-східній частині фортеці (позначки «I» та «M»). Хоча на планах 1769 року там міститься «Інженерний будинок». Ймовірно турки в проміжку між 1739-1769 рр. побудували певний адміністративний комплекс, а сама мечеть стала його частиною.

«План Хотинской крепости с минами... подвод для подрывания...». Октябрь-ноябрь 1739 г. цікавий тим, що дає можливість віднайти ще одну криницю (або чешму), яка розташовується на території палацу паші.

Розгляд картографічних джерел був би не повним без «Планъ Крепости Хотина с прожектом какимъ образомъ можно привести въ состояние ретраншементъ окружающій предместіе, а самую Крепость со стороны реки прикрить другою Крепостию, которая, въ случае взятия ретраншемента, можетъ командовать внутриностию города, расположеннаго на скате горы. 1807 года». [1., ст.22] (рис. 11). План цікавий тим, що дає можливість ідентифікувати ще 4 мечеті. Одна з них на південь від Бендерських воріт. Ще одна знаходиться на південному-заході від фортеці. Там же відзначенні ще два цікавих об'єкти: «Жидосинагога» та «Армянская церковъ». Поряд знаходиться «баня». Далі на північ від «бані» розміщується ще одна мечеть. І остання мечеть розташовується на північний-захід від фортеці.

Встановивши інфраструктуру Хотина та фортеці, за картами XVIII століття, можна накласти їх на сучасну топографічну карту місцевості та зробити прив'язку об'єктів до сучасних орієнтирів, що дасть можливість продовжити подальші дослідження.

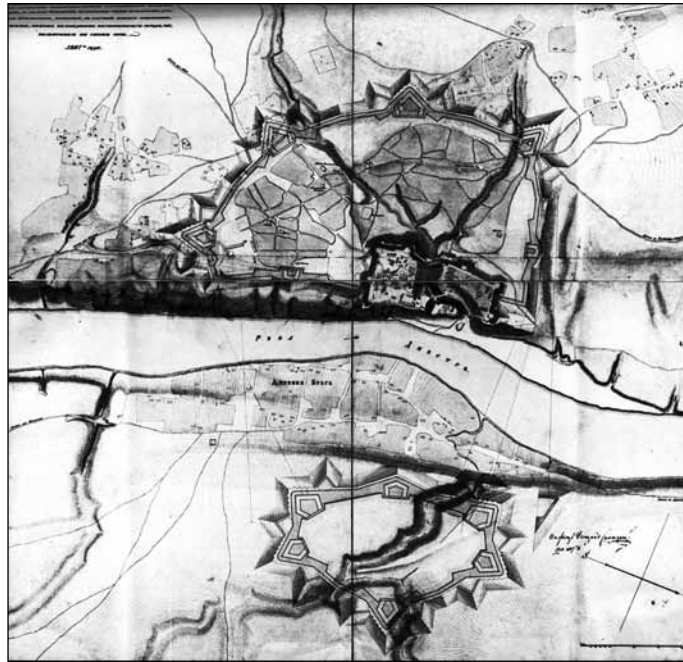

Рис. 11 Плань Крепости Хотина с прожектором какимъ образомъ можно привести въ состояніе ретраншементъ окружающій предместіе, а самую Крепость со стороны реки прикрыть другою Крепостию, которая, въ случае взятія ретраншемента, можетъ командовать внутриностію города, расположеннаго на скате горы. 1807 года

Підсумкова таблиця отриманих результатів нанесених об'єктів на топографічну карту

№ з/п	Об'єкт	Локація на топографічній карті з координатами
Локація кладовищ		
1	Кладовище	В кінці вулиці Боженка (на пагорбі)
2	Кладовище	Перехрестя вулиць Шинкаренка та Сагайдачного
3	Кладовище	На південний-схід від п. П. Сагайдачного

4	Кладовище	В кінці вул. Репіна
Локація мечетей, культових споруд		
1	Мечеть	В середині замку (церква Преуспіння Святої Богородиці)
2	Мечеть	Руїни мечеті в фортеці
3	Мечеть	В північно-західному секторі фортеці
4	Мечеть	По вулиці Боженка
5	Мечеть	На південь від бойні
6	Мечеть	Перехрестя вулиць Сагайдачного та Дністрівської
7	Мечеть	Вул.Кутузова, на північ від Турецького мосту
8	Мечеть	Миколаївська церква, вул. Кутузова
9	Вірменська церква	Вул.Дністрівська, на південний-схід від Турецького мосту
10	Синагога	На південь від Турецького мосту
Локації лазень		
1	Лазня	В фортеці на схід від руїн мечеті 48°31'11.41"Пн/26°29'55.42"С
2	Лазня	Вул. Сагайдачного, на північ від перехрестя вулиць Сагайдачного та Дністрівської 48°30'52.16"Пн/26°29'58.71"С
3	Лазня	Перехрестя вулиць Сагайдачного та Дністрівської 48°30'51.06"Пн/26°29'57.31"С
4	Лазня	На північний-схід від Миколаївської церкви 48°31'11.47"Пн/26°29'24.94"С
5	Лазня	На південь від Турецького мосту 48°30'54.95"Пн/26°29'40.68"С
Локація Чешме/криниць		
1	Чешме/криниці	На захід від Північної башти замку 48°31'21.25"Пн/26°29'51.88"С
2	Чешме/криниця	На північний-захід від Північної башти замку 48°31'22.18"Пн/26°29'49.44"С

3	Чешме/ криниця	На південний-захід від башти Коменданта в замку 48°31'19.28"Пн/26°29'51.84"С
4	Чешме/ криниця	На схід від сучасних гарнізонних майстерень в фортеці 48°31'14.56"Пн/26°29'57.05"С
5	Чешме/ криниця	На схід від руїн мечеті в фортеці 48°31'11.59"Пн/26°29'54.04"С
6	Чешме/ криниця	На північ від Потайних воріт 48°31'9.95"Пн/26°29'59.75"С
7	Чешме/ криниця	На захід від Яських воріт 48°31'15.16"Пн/26°29'37.21"С
8	Чешме/ криниця	Поряд Миколаївської церкви 48°31'9.14"Пн/26°29'24.06"С
9	Чешме/ криниця	На північний-схід від Турецького мосту 48°31'2.12"Пн/26°29'41.74"С
10	Чешме/ криниця	На північний-схід від Турецького мосту 48°31'4.75"Пн/26°29'42.01"С
11	Чешме/ криниця	Перехрестя вулиць Шинкаренка та Дністровської 48°30'53.48"Пн/26°29'52.00"С
12	Чешме/ криниця	На схід від Бойні 48°31'3.16"Пн/26°30'2.73"С
13	Чешме/ криниця	На схід від Бойні 48°31'3.27"Пн/26°30'4.30"С
14	Чешме/ криниця	На південний-схід від Бойні 48°30'56.25"Пн/26°30'7.69"С
15	Чешме/ криниця	На південний-схід від Бойні 48°30'54.17"Пн/26°30'14.14"С

Отже, згідно отриманих результатів було локалізовано 8 мечетей, вірменську церкву, синагогу, чотири кладовища, 15 криниць/чешме, п'ять лазень. Місто Хотин складалось з двох частин: Старого та Нового міста, мало розвинену дорожню інфраструктуру, мало три оборонних лінії. До інфраструктури фортеці входили: казарми гарнізону, артилерійські казарми, квартири інженерів, інженерні майстерні, кузня, порохові склади, палац паші, аптека та комендантська канцелярія, три водосховища питної води / чешме, лазня, дві мечеті.

Джерела та література:

1. КОМПЛЕКС СООРУЖЕНИЙ КРЕПОСТИ XIII-XVIII вв.. Памятник архитектуры Яские ворота XVIII в. Том III. Историческая справка и Иконографический материал – К. : Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦИЯ» 1980. /ДІАЗ «Хотинська фортеця», Ф.1. – 72 с.
2. Bibliothèque nationale de France. Attaque de Chotzim [Електронний ресурс] / Bibliothèque nationale de France – Режим доступу до ресурсу:
3. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb406823819>.
4. Jacob van der Schley. Guerre entre la Russie et la Turquie 1769 / Jacob van der Schley. – Paris, 1830. – 15 с.
5. National Széchényi Library. Hotin és környéke [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/208/?list=eyJxdWVyeSI6ICJob3RpbjI9>.